

БЕЛГ ЉВЕСКИ СВЕСКЕ

Задужбине
Иве
Андрића
14 | 1998

Из садржаја Рукописи Иво Андрић Дневник из Сокобање 1942
Жанета Ђукић Перишић Андрићеве маргиналије Преписка Мирјана
Детелић о Проклетој авлији Татјана В. Цивјан Балкански модел
света Илија Кеџмановић Лепосава Бела Павловић Документи Летопис

Уређују
Предраг Палавестра (главни и одговорни уредник),
Жанета Ђукић Перишић, Милутин Петровић,
Никша Стипчевић, Иво Тартаља

Савет Центра за документацију
Задужбине Иве Андрића
Никша Стипчевић (председник),
Радован Поповић, Жанета Ђукић Перишић, Иво Тартаља

Графичка опрема
Богдан Кршић

Свеске Задужбине Иве Андрића
излазе по потреби, најмање једном годишње

Издаје Задужбина Иве Андрића
Београд, Милутина Бојића 4, телефони 3247 988, 3231 736
e-mail: zia@eunet.yu

СВЕСКЕ

Задужбине Иве Андрића

Година XVII, свеска 14,
Београд, април 1998

Рукописи
Иво Андрић
Дневник – Сокобања, лето 1942
[Приредио Предраг Палавестра]

7

Предраг Палавестра
Андрићев Дневник из Сокобање

19

Жанета Ђукић Перишић
Андрићеве маргиналије
– антологије индијске књижевности –

26

Преписка
Лесковчева писма Андрићу и Андрићева Лесковцу
[Приредио Радован Поповић]

45

Андрићева писма Милутину Поповићу
[Приредио Мирослав Караулац]

96

Андрићева писма Илији Кеџмановићу
[Приредио Триша Кујача]

110

У Андрићевом крућу
Триша Кујача
Илија Кеџмановић

125

Лепосава Бела Павловић
Сећања на Иву Андрића

135

Тумачења
Мирјана Детелић
Блажена дистанца
– о говору и причи у *Проклејој авији* –
157

Татјана В. Цивјан
О балканском моделу света

165

Биљана Борђевић
Костими у Андрићевој Травничкој хроници
221

Преводи
Богдан Ракић
Енглески превод На Дрини њуприје
243

Документи
Dubravko Horvatić
Ivo Andrić u sklopu hrvatske književnosti
273

Осврћи
Радован Вучковић
Књига сусрета и разговора са Андрићем
281

Летопис
Мирослав Пантић
Машговито казивање о људима
287

Марко Недић
Андрићева награда за 1996. годину
289

Радован Бели Марковић
Приповест као заветни хлеб
293

Преглед важнијих догађаја
од новембра 1996. до јануара 1998. године
295

РУКОПИСИ

Мирјана Детелић

БЛАЖЕНА ДИСТАНЦА

– о говору и причи у *Проклејтој авлији* –

У америчком филму "Људи у црном" главни јунак је Орион, обичан жуто-бели мачак који носи огрлицу са привеском. Привезак је мала лопта или сфера у којој је заробљена (сакривена, склоњена, сачувана) читава једна галаксија – као Млечни Пут и сличне. Толико о апсолутности појма *дисјанца*.

Појам *Андрићева галаксија* у књижевне студије увео је Предраг Палавестра, уметнувши овај нови међу раније већ коришћене, опште термине: "романескни свет", "песнички универзум" и друге одговарајуће. Као кључне тачке ослоња у Андрићевом свемиру – оно, дакле, на чему се његова "духовна галаксија" држи – Палавестра препознаје следеће: слику и симбол моста; "снажан доживљај усамљености, слабости, несанице и туђине; осећај права на личну мистику; веру у причу као варку и зачаравање; ослонац на епско наслеђе, мудрост легенде и дубину предања".¹ Ово последње – прича као варка и ослонац на наслеђе – послужиће и нама као улазница у кружни свет *Проклејте авлије*.

Нема, заправо, ниједне друге слике која би се уопште могла довести у везу са *Проклејтом авлијом*: њена књижевна форма је кружна (прича почиње и завршава се у истој тачки); време приповедања савија се у круг (почетак и крај падају у исти тренутак), као што је и приповедано време наглашено кружно (смена дана и ноћи, смена годишњих доба); простор који Авлија захвата такође има облик неправилног, стрмог круга, а кретање по њему је, наравно, кружење; комуникација међу затвореницима успоставља се по круговима. Тако се добија систем концен-

¹ Предраг Палавестра, *Андрићева галаксија*, Галерија САНУ, Изложбена свеска 23, Београд, 1992, стр. 8.

тричних сфера од којих свака затвара по једну проблемску, тематску или мотивску област, од најужих до најопштијих – већ за шта анализа има потребу да се определи. Модел је постојан и употребљив све док се не постави питање центра који све ове сфере држи на окупу. Тада се, и *пек* тада, уочава прва необичност везана за овај роман: уместо једног, како би се очекивало, *Проклећа авлија* има два таква центра.

Сасвим условно речено, један од њих сажима и контролише оне елементе из којих се слика света гради као слика простора, а други то исто ради са елементима времена. Будући да у њиховим основама леже потпуно различити опажајни и сазнајни процеси, као коначан исход добијају се два томе одговарајућа – а заправо унакрсна модела. Први је тврд, чулан и границама стешњен свет затвора са два имена (друго је *Deposito*), а други је тешко ухватљив, широко протегнут, и привидан и свемогућ, безимени свет приче и причања. Центар првог света је Карађоз; центар другог је Тамил.

Тамо где се ова два модела укрсте, где се пресеку, треба очекивати да се њихове силнице потру, што ће рећи да се створи тачка негативних просторно-временских одређења у којој дејство центра слаби и нестаје. То се управо и дешава кад, негде у току једне ноћи "изван времена које сунце одмерава својим изласцима и заласцима и изван свих људских односа", Тамил одбаци свој идентитет и "тако се заувек стави изван света и његових закона".² Карађоза у тој сцени нема, као што га никад нема у Тамиловој близини јер зазира од политичких затвореника и има сујеве-ран страх од лудака, или – преведено на другу логичку раван – зато што не припада истом свету. Нема, уосталом, више ни Тамилу кроз чију митску објаву ("Ја сам то!") накратко васкрсава слабост Џем-султана, као што ни света нема онаквог какав је био, већ се створио "нов, моћни свет" којим господаре два анонимна "тамна човека".³ Тамил нестаје из Авлије али не из приче; Карађоз остаје у Авлији, али нестаје из приче.⁴

2 Сабрана дела Иве Андрића, књ. 4, *Проклећа авлија*, Београд, 1997, стр. 100.

3 *Истио*, стр. 96.

4 После сцене у Тамиловој хелији, Карађоз се помиње још само једном, на самом крају књиге, кад у Акри фра Петар посматра како га "један млад човек из Либана" имитира (стр. 117–118). Помни се, али се не јавља.

Овај обрт је могућ зато што су оквири два помену-та модела крајње диспропорционални – и то је друга необичност *Проклеће авлије*. Јак, стабилан и, наизглед, доминантан модел света као затвора у ствари је скучен и, као паучином, обухваћен растегнутим нитима приче која увелико прелази оквири књиге саме. Приповедање је заправо покренуто давно, оно има своју предисторију и, у тренутку кад читање почиње, оно се само у себи обнавља "и по трећи и по четврти пут".⁵ Под таквим условима, модел света који се – кроз причање – испреда у времену захватајући, без икаквих ограничења, онолико у дубину и ширину колико приповедачу одговара, далеко је супериорнији од сваког другог. Та предност, међутим, истовремено је и његова слаба тачка: причање не сме да стане и отуда, вероватно, потреба за уметањем многих приповедних гласова који ће му обезбедити сталност и трајање без грубих прекида. По томе је оно блиско усменој приповедној традицији Истока. Напротив, за реализацију стационарног и конкретног света Авлије саме, довољни су само један глас (неутралан) и само једно време (презент). Илузија чврстине која одатле израста тако је јака, да се стиче утисак како цариградски *Deposito* није Андрићева творевина у Андрићевом роману, већ свет који управо такав постоји одувек и независно од било чега што је Андрић икад написао.

Та игра привида, управљена на раскорак између меке и неухватљиве природе приче и конкретне и тврде структуре простора око којег се она врти, шири се у *Проклећој авлији* и даље. У сасвим метонимијском окружењу, прича се, са непромењеним својствима, јавља као један (шири, дубљи и моћнији) од два вида постојања јунака. Други је говор, у тој функцији ексклузивно везан за Авлију саму и њене "сталне" становнике. На први поглед, разлика између приче и говора своди се на разлику између посредног и непосредног исказа, заправо на степен дистанцираности између говорног лица и онога што то лице говори. Само наоко незнатна, та разлика у овом Андрићевом делу добија значај с којим се мало шта може поредити јер се, на моменте, управо њоме обележава рез између трајања и

5 *Истио*, стр. 11. На значај овог податка указује Иво Тартаља у тексту "Приповедање између мита и игре", *Свеске Задужбине Иве Андрића*, 9–10, 1993–1994, стр. 465–469. Приповетке са истим односом између фра-Петра и анонимног младића су "Труп", "Шала у Самсарином хану" и "У воденици".

заборава, па чак и између живота и смрти. Говор и прича припадају сферама у којима владају различита а искључива правила, и човек је у њима безбедан све док та правила не нарушава. Ако се то ипак деси, последице могу бити – и бивају – страшне, чак и страшније кад говор уђе у причу него обрнуто.

У складу с тим, све што се у *Проклејтој авлији* може означити као прича посредовано је бар једном, а најчешће много пута. У кључној сцени са Ђамилом таквих је посредника највише – чак шест (читалац: младић – фра Петар – Хаим – чувар – момак – пробуђени хапсеници),⁶ али и тамо где га не препознајемо одмах, посредовање је нужност без које приче не бива (и само у индиректном облику, оквирно приповедање непознатог младића поред прозора још је додатно удаљено одредницом: "сећање на причу"). Говор, међутим, нема посредника већ је конкретан и чулан колико и затворски свет у којем се његово постојање читава. Одмах на почетку, из ткива тог света формира се једини, опште препознатљиви знак говора: "тихи или гласни кругови" од којих сваки има своје средиште.⁷ Ако су тихи, људи у кругу "су мрачни, говор стваран, сув и тврд";⁸ ако нису, "граја која долази из круга" или је препирка, или сурова шала, или – најчешће – лаж, и "као увек", говор о женама.⁹ Ови гласни кругови имају своје сталне ликове. Без обзира на разлике које међу њима постоје (Хаим говори само о другима, Заим само о себи; промукли бас је "све што је – превише", Софта је "све што је – мало"), све су то људи "који морају да говоре" и чија је "потреба за говором" стална, а већа и јача од личне невоље и великог страха.¹⁰ Могло би се чак рећи да они говоре јер тако од других добијају потврду да су живи, а кад то почне да изостаје, следи осуда: "Тај не може више ни да говори. Попустили обручи и видите да цури на све стране. Готов је!"¹¹

6 О томе види нарочито: Иво Тартаља, "Језгро приповедачаеве естетике", *Зборник радова о Иви Андрићу*, САНУ, посебна издања књ. DV, Одељење језика и књижевности књ. 30, Београд, 1979, стр. 235–296.

7 *Проклејта авлија*, стр. 18.

8 *Истио*, стр. 71.

9 *Истио*, стр. 19–20, 71.

10 *Истио*, стр. 51–53.

11 *Истио*, стр. 110.

За сталне становнике Авлије говор је, дакле, залог трајања, непрекидно обнављана опера живота за тај дан. Он има само једну намену и, ако се то поштује, делотворан је онолико колико му је дана дато. Као све рудиментарне појаве, он је такође и врло конзистентан и могуће га је нарушити само уношењем новог, сложенијег квалитета, какав је – на пример – прича.¹² Па ипак, управо зато што је говор рудиментаран, јунак који говори лакше одолева и боље подноси овакве упаде него јунак који прича.

Безбедност јунака који прича непосредно зависи од дистанце према предмету о коме приповеда, односно од његове свести да се таква дистанца мора одржавати. Када фра Петар и Ђамил тек почну своје дружење кроз причу, њихови разговори се пажљиво воде "у затвореним круговима и на површини живота".¹³ И дуго потом још, они остају у контролисаним границама "спорог препричавања оног што су некад видели и прочитали"¹⁴ пазећи добро да о себи нико ништа не говори. Кад се "једног дана и трена" овај лагодни ток промени и кад у њега ступи прича о историји Џем-султана, два дотад равноправна саговорника постају актери драме у којој ће њихове улоге бити повезане али различите. Без свесне одлуке и намере да тако чини, и сам опчињен причом и гласом који прича, фра Петар осваја за себе потпуну безбедност лица које ћути и слуша (већа се дистанца не може ни замислити), а Ђамил брзо и сигурно одлази на супротну страну. Исклизнуће из безбедног "он" у нездравно и погубно "ја", дефинитивно укидање свести о потреби за дистанцом, не пролази у Ђамиловом случају без посебне припреме и нарочите пажње. Напротив, као сваки изузетан догађај, и оно је доведено у фокус оба пута кад се јави: једном, чувеним неутралним монологом у загради "(Ја! – тешка реч...)"; други пут, директном објавом "Ја сам то!" која Ђамила одводи у смрт. Када се овако држе на уму и окупу, ове две "ја-интервенције" можда упућују на разлог са којег је Андрић првобитни почетак *Проклејте авлије* ("И сада,

12 То се дешава Хаиму чија је "потреба да прича о туђим животима, нарочито о животима оних који су по друштвеном положају виши или по својој судбини изузетни, била !.../ јача од свега" и таква га, вероватно, и довела у затвор (*Истио*, стр. 53). На истом материјалу, друкчију концепцију приповедача, приче и причања нуди Тартаља у нав. делу.

13 *Проклејта авлија*, стр. 47.

14 *Истио*, стр. 74.

док гледам његов гроб у снегу, ја у ствари мислим на његова причања”)¹⁵ променио, преневши га на ћутљивог младића крај прозора и његово ”сећање на причу”.

Оно што се кроз дупли преплет трипут посредоване фра-Петрове и Хаимове приче не мора уочити одмах, везано је за Ђамила какав је био пре него што је стигао у Авлију, за знаке којима је тада био обележен и за свет коме је пре Авлије припадао. То је, како се много пута наглашава, био свет књига и учености, свет записаних прича који, из перспективе ”тихих и гласних” затворских кругова – бар се фра-Петру чини – изгледа као изгубљени, људски и прави свет ”далеко иза ових зидова”, леп али несигуран као сновиђење.¹⁶ У том тихом и људском, али несигурном свету почело је, заправо, Ђамилово страдање које се у Авлији онако драматично завршава. Прво су стали ”да круже гласови, неодређен и нејасан шапат да су Тахирпашином сину књиге удариле у главу”¹⁷ и да је ”преучио”, затим је ”један ветрењаст младић, један од оних што због своје бујне маште и непромишљеног говора често шкоде и себи и, још чешће, другима”¹⁸ рекао за Ђамила: ”Он је потајни Џем”,¹⁹ и на крају су ”једне ноћи заптије /.../ опколиле Ђамилову кућу, извршиле преметачину”, однели му ”све књиге и рукописе, а њега заточили у његовој рођеној кући”.²⁰ Гласови, шапат и непромишљени говор ”раде”, дакле, и пре него што Ђамил било шта каже, а књиге и рукописи, цео један свет читања и знања који је њима симболизован, остаје патетично немоћан пред том радњом.

Оно што се у Смирни даље дешава – сукоб са суманутом полицијском мржњом на књиге, ”нарочито стране /.../ и у великом броју”, политичке конотације које догађај мимо сваког разума добија (”Претендент! Отимање о престо!”)²¹ – окончава се страшном профетском реченицом: ”Реч је пала, а кад реч пође једном, она се више не зауставља”.²² Када се реч у овој књизи следећи пут помене,

15 Податак пренет према И. Таргала, ”Приповедање између мита и игре”, стр. 467.

16 *Исџо*, стр. 45.

17 *Исџо*, стр. 60.

18 *Исџо*, стр. 61.

19 *Исџо*, стр. 62.

20 *Исџо*, стр. 63.

21 *Исџо*, стр. 64.

22 *Исџо*.

биће то опет у говору једног полицијског иследника, у ћелији из које Ђамил није изашао жив: ”Ви знате да реч ни кад је у најдубљој шуми изговорена не остаје на месту, а поготову кад се напише или чак и другима каже”.²³ У овој књизи, у којој готово ништа нема услова да постоји ако није изговорено или испричано, где сви говоре и много и различито и где прича увек одаје човека, само полицајцима полази за руком да све што кажу звучи злослутно.

Два пута погубљен, дакле, говором других и сопственим говором који за друге остаје без последица, Ђамил се, као јунак који и чита и прича, више од свих врти укруг и нигде нема места. Круг је дволична фигура и омразу према њему Андрић нигде није тако потпуно и фаталистички уобличио као у *Травничкој хроници* где се, у уморној Давиловој мисли, он црта као пут који само привидно иде напред а у ствари води уокруг ”као варљиви лавиринти из источњачких прича”, као пут ”који је сав беспуће”, који нема циља и по коме се увек само путује, ”и троши и замара”.²⁴ Искорак из тог круга обећава одмор и сигурност, али је то истовремено искорак из приче, а – изван приче – у причи ничег нема. Ни Ђамилово искорачење из књиге у причу, па из приче у говор, не води из круга већ у причу друге врсте, у ваљда једино причање које не познаје дистанцу или остаје равнодушно према њој – у мит. Али мит није за људе, па макар они били и јунаци добро написаних књига.

Све је, изгледа, опасно у усменом свету *Проклејше авлије* – и говор, и причање, и читање, и писање – јер све подразумева могућност да се погреша, да се претера мера и поремети равнотежа. Безбедно је само ћутање али и за њега постоје правила, и ништа не помаже што су правила једноставна, кад су постављена у свету коме јунак који прича не припада. И опет фра Петар зна како се то ради, а Ђамил не зна, већ се врти у сталној синкопи: кад треба да говори – ћути, кад треба да ћути – говори. Коначан исход разговора у ћелији стога је, заправо, неминовност, припремљена ексклузивним, само за ту прилику искованим фразеолошким обртом, који у контексту *Проклејше авлије* звучи необично и туђе: ”Мислио је да то говори, а ћутао је”. И опет, други пут на истој страни: ”И мислио је да то говори, а ћутао је”.²⁵

23 *Исџо*, стр. 98.

24 Сабрана дела Иве Андрића, књ. 2, *Травничка хроника*, Београд, 1977, стр. 496.

25 *Проклејша авлија*, стр. 99.

Постоји, најзад, у истом затворском кругу, и право, потпуно ћутање, али оно од људи (два Бугарина) прави безбедне авети.

И тако, на крају, излази да *Проклећа авлија* – причајући сијасет прича (о фра-Петру, о Карађозу, о Авлији и њеним сталним и пролазним становницима, о Ћамилу, о митска два брата, о Џем-султану) – заправо, чак и више него "Мост на Жепи", говори о блаженом ћутању и спасоносној дистанци, за оног ко може и уме. Шта се, међутим, спасава, остаје недоречено. Можда је ћутањем младића крај прозора спасена сама прича, а можда тек дух њеног приповедача који је баш о Авлији "причао више и лепше него о свему осталом". Ту, у том привеску од ћутања о причи, на очима сваком ко уме да чита а ипак склоњена од "тамних људи" и "људи у црном", спасена је можда и Андрићева "не-ја" галаксија о којој је било речи на почетку.